

О.О.ВАСЮТА *

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ БОГОРОДИЧНОГО (ЄЛЕЦЬКОГО) МОНАСТІРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Серед монастирів, які в минулі часи діяли у Чернігові, Богородичний (Єлецький) – найдавніший. Вік цієї обителі нараховує вже понад 950 років. Однак на сьогодні ще багато питань її історії, особливо руського періоду, залишаються відкритими. Хто й коли став фундатором цього монастиря? Яке відношення до нього мав Антоній Печерський? У статті представлено авторське висвітлення саме цих питань історії чернігівського Богородичного монастиря.

Ключові слова: Єлецький монастир, Антоній Печерський, Успенський собор, монастир Святої Богородиці, Єлецька гора, скит, кіновія, князь, Чернігів.

Чернецтво належить до найцікавіших феноменів усіх світових релігій. І християнство тут не виняток. В одній із заповідей Ісуса Христа промовляється: «Якщо хочеш бути достатнім, піди, продай майно своє і роздай жебракам [...] і приходи, і слідуй за мною». Уже у III ст. серед християн на теренах Римської імперії з'явилися перші послідовники цієї настанови, які заради вдосконалення своєї віри та духовних пошуків зрікалися суспільства й таємно усамітнювались у відлюдних місцях. Після легалізації християнства (IV ст.) такі люди, об'єднуючись у громади однодумців, оселялися вже відкрито та утворювали монастирі (у перекладі з грецької – «місце усамітнення»). Для регламентування їх внутрішнього життя поступово було вироблено відповідні правила (уста-ви). Згодом, перетворившись на своєрідні чернечі містечка, обителі повністю інтегрувалися до церковної організації. Після офіційного хрещення Русі чернецтво поширилося й на її територію.

Як свідчать джерела, на теренах руської держави перші монастирі почали виникати фактично відразу після прийняття християнства¹. Так, «Києво-Печерський патерик» повідомляє, що у часи Володимира Святого в Києві функціонувало вже декілька чернечих обителей: «И походи (Антоній Печерський – О.В.) по монастырем и не възлюби ни въ едином же где бы жителъствовати [...] По сих же преставльшуся великому князю Владимиру»². До періоду правління Ярослава Мудрого та його синів відносяться перші відомості про заснування у столиці Русі вже конкретно названих монастирів – Георгіївського, Ірининського, Дмитріївського та ін.³ Поступово цей процес

* Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»
E-mail: vasutaoleg@gmail.com

¹ Молдаван А.М. «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С.93; Иаков Мних. Память и похвала князю Владимиру // Златоструй. Древняя Русь. X–XIII вв. – Москва, 1990. – С.132.

² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик [Репринт. вид.]. – К, 1991. – С.16.

³ Там само. – С.19; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Москва, 1997. – С.151.

охопив інші регіони руської держави. Однак тут слід відзначити один суттєвий факт, який стосується процедури заснування чернечих осередків. На той час вона вже значно відрізнялася від періоду утворення перших християнських монастирів. Передусім це відобразилось у взаємозв'язку церкви та світської влади. Як свідчать джерела, остання не тільки сприяла появі обителів, але також виступала їх безпосереднім засновником. Відповідно, від самого початку вони вважалися патрональними, де практично все – від обрання ігумена до постриження нових ченців – узгоджувалося з «мирським» господарем монастиря⁴. Це добре ілюструється розповіддю «Києво-Печерського патерики» про матір св. Феодосія, коли Антоній Печерський для того, щоб здійснилося її бажання стати черницею й оселитися у жіночій обителі, змушений був попередньо «взвести о ней княгини»⁵. Узагалі можна вважати, що у цьому плані з усіх відомих на той час київських монастирів винятком був тільки Печерський. Особливо це підкреслювалося в патерику: «Мнози бо манастиреве от царь и отъ боярь и отъ богатства поставленіи, но не суть таковіи, яковіи же суть поставленіи слезами і пощениєм, молитвою и бдениєм. Антоній не име злата и сребла, но стяжа (Печерську обитель – О.В.) слезами и пощениєм»⁶. Таким чином, свідчення джерел дозволяють констатувати той факт, що фундування переважної більшості монастирів у Русі кінця X–XI ст. пов'язувалася з діяльністю представників саме світської влади.

Втрата місцевих літописів значно звузила можливості дослідників вивчати історію чернігівських обителів руської доби. На сьогодні все ще залишаються остаточно не з'ясованими час їх заснування, кількість, назви та структура взаємовідносин цих монастирів. Інформативний потенціал наявних письмових джерел щодо чернечого життя у столиці Чернігово-Сіверської землі обмежується лише декількома повідомленнями. Так, «Повість временних літ» свідчить, що наприкінці XI ст. у Чернігові вже існували чернечі обителі, але не вказує їх кількість та назви. Подібна інформація також є і в «Повчанні» Володимира Мономаха⁷. Крім того, у «Повісті» в розповіді про Антонія Печерського повідомляється про монастир Св. Богородиці, який у той час розташовувався на Болдиних горах біля Чернігова⁸. Також у «Києво-Печерському патерику» та літописах ще декілька разів згадуються ігумени чернігівських монастирів XI – першої половини XIII ст.⁹

Відомості письмових джерел стосовно чернецтва у Чернігові в руський час суттєво доповнили результати археологічних досліджень. Так, удалося не тільки простежити розвиток Антонієвого печерного комплексу, але й скласти уявлення про наземну забудову на прилеглий до нього території¹⁰. Крім того,

⁴ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С.133; Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – Чернігів, 2009. – С.12–20.

⁵ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.31.

⁶ Там само. – С.19.

⁷ ПСРЛ. – Т.1. – С.249.

⁸ Там же. – Т.2: Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – С.185.

⁹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.67; ПСРЛ. – Т.1. – С.457; Т.2. – С.606.

¹⁰ Руденко В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С.211–223.

під час археологічних розкопок по вул. Сіверянській та на дитинці давнього Чернігова було виявлено об'єкти (рештки мурованих храмів, поховання), які дозволяють уважати, що в домонгольську добу там також функціонували два невідомих із письмових джерел монастиря¹¹. На думку В.П.Коваленка, перший із них утворився наприкінці XII – на початку XIII ст. та називався «Сіверським» (за І.М.Ігнатенко – «Троїцьким»), а другий почав діяти ще з кінця XI ст. і мав назву «Василіанського»¹².

Додаткова інформація про окремі чернігівські чернечі обителі дійшла також до наших днів у вигляді церковних легенд. У руський час у місті, окрім чоловічих, діяв ще й жіночий монастир, який розташовувався на місці, де стоїть мурована П'ятницька церква (кінець XII – початок XIII ст.). Згідно з переказами, його заснувала донька чернігівського князя Святослава Ярославича (1027–1076 рр.) – Предслава¹³. Ця князівна також відома й з літописів, де зазначено, що вона, перебуваючи у чернецтві, померла 1116 р.¹⁴ З ім'ям самого ж батька Предслави церковна легенда пов'язує фундування іншої обителі – Єлецького Свято-Успенського монастиря на одному з відрогів Болдиних гір. Як засвідчують археологічні дослідження, у руський час територія цього монастиря до меж міста не входила, і перебувала на відстані близько кілометра від чернігівського дитинця.

За церковними традиціями, назви чернечих обителей напряму пов'язані з присвяченням їх головних храмів, які також зазвичай були й першими культовими спорудами на території даних монастирів. Час зведення таких храмів найчастіше вважається часом заснування самих обителей. Крім того, до їх назв могли ще додавати вказівку на місце розташування, ім'я фундаторів монастирів¹⁵.

Центральною та найдавнішою архітектурною пам'яткою Єлецької обителі є мурований храм Успіння Св. Богородиці. Згідно з церковною легендою, яку, посилаючись на нині втрачений «Єлецький патерик», у XVII ст. записав Іоаникій Ґалятівський, тут спочатку був «на дереве еловомъ знайденый образ прес(вя)тои б(огороди)ци», де потім, у 1060 р., князь Святослав Ярославич збудував «мурованую церковь»¹⁶. Філарет (Гумілевський), зауваживши напис, зроблений на «давній елецькій іконі», яка в XIX ст. зберігалась в Успенському соборі у Харкові, відзначив, що явлення святині відбувалося 3 лютого 1060 р.¹⁷ Дослідники по-різному

¹¹ *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Сиверского // Краткие сообщения Института археологии. – Вып.195. – Москва, 1989. – С.54–55; *Игнатенко И.М.* До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.16–17; *Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці // Сумська старовина. – Вип. XXV. – Суми, 2008. – С.12–16.

¹² *Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Сиверского. – С.54–55; *Игнатенко И.М.* До питання про існування монастиря у Чернігові по вул. Сіверянській. – С.16–17; *Коваленко В.П.* Давньоруські монастирі на Чернігівському дитинці. – С.15.

¹³ *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. – К., 1998. – С.126.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – С.284.

¹⁵ Практический справочник по православию. – Москва, 2008. – С.623.

¹⁶ *Галятівський І.* Ключ розуміння. – К., 1985. – С.351.

¹⁷ *Філарет (Гумілевський).* Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – С.98.

датують будівництво найдавнішого кам'яного храму Єлецького монастиря – від 1060–1070-х рр. до середини XII ст.¹⁸ Однак на сьогодні більшість фахівців сходяться на тому, що його звели в першій половині XII ст.¹⁹ Тож час будівництва даного собору й присвячення його Св. Богородиці однозначно свідчать, що і в руську добу цей монастир називався «Богородичним». Друге найменування було додане йому «по случаю явленія при месте томъ иконы Божія Матере на дереве еле, отъ чего, какъ икона та наименована Елецкою, такъ и монастыр Елецкимъ же»²⁰. Крім того, як зазначив у середині XIX ст. М.А.Маркевич, у «давні часи» згаданий монастир називали ще й «Болдиногирським»²¹. Зрозуміло, що цей додток у найменуванні обителі походив від назви місцевості, де вона розташовувалася. Своєю чергою, у наш час уже від імені монастиря це місце також називають «Єлецькою горою».

Досі між дослідниками точиться дискусія стосовно літописного повідомлення про переїзд Антонія Печерського в 1069 р. до Чернігова, де саме й згадується монастир Св. Богородиці, який, згідно з цим джерелом, тоді розташовувався на Болдиних горах. Її суть полягає в розв'язанні питання локалізації літописної обителі. Початок цій дискусії поклали ще у XVII ст. Іоаникій Ґалятовський та Дмитро Туптало. Перший із них уважав, що Антоній, приїхавши до Чернігова, «певне монастиреве Єлецькому далъ благословеніє одъ с(вя)той гори Афонской», а другий стверджував про фундування печерським подвижником окремої Іллінської обителі з печерами²². У XIX ст. для вирішення цього питання було прийнято своєрідний компроміс: спочатку Антоній заснував Єлецький монастир, а потім – Іллінський²³. Але в наш час ця дискусія знову відродилася. Так, В.Я.Руденок, посилаючись на те, що жодне руське джерело не містить відомостей про явлення у Чернігові ікони Св. Богородиці в 1060 р., а назва Іллінського монастиря не згадується раніше 1649 р., висунув версію про існування в місті Богородичної лаври. Відповідно, Іллінський та Єлецький монастирі й інші чернечі осередки на Болдиних горах, на думку історика, є уособленням літописної обителі Св. Богородиці, про яку згадує «Повість временних літ». Як вважає дослідник, цю лавру заснував Антоній Печерський 1069 р. Тож, згідно з висновками В.Я.Руденка, спочатку виник Антонієв печерний комплекс біля Іллінської церкви, а вже потім – Єлецька обитель. Надалі вони функціонували як автономні монастирі у складі Богородичної лаври²⁴. Цю думку заперечив Ю.Ю.Шевченко, який вважає, що літописне повідомлення

¹⁸ Асеев Ю.С. Статистические особенности черниговского зодчества // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.138–139.

¹⁹ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С.53; Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. – С.239.

²⁰ Амаросий. История российской иерархии. – Ч. VI. – Москва, 1815. – С.489.

²¹ Маркевич М.А. Историчний та статистичний опис Чернігова. – Чернігів, 2010. – С.27–28.

²² Ґалятовський І. Ключ розуміння. – С.352; Туптало Д. Руно орошенное // Сіверянський літопис. – 2009. – №1. – С.34.

²³ Руденок В.Я. Монастири Чернігова XI–XIII вв. в историографии // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С.78.

²⁴ Руденок В.Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.6–8; Його ж. Який монастир заснував Антоній Печерський? // Чернігів стародавній: спецви́пуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – Чернігів, 2010 (грудень). – С.1–2.

про події 1069 р. стосується винятково Єлецького монастиря. Однак його фундатором був саме Антоній Печерський, який пізніше перейшов на інше місце й заснував окрему Іллінську обитель із печерним комплексом²⁵. Таким чином, видно, що у своїх висновках відносно фундування Єлецького монастиря Ю.Ю.Шевченко приєднався до поглядів дослідників ХІХ ст.

Подібної думки дотримується також О.Ф.Тарасенко²⁶. Крім того, на його переконання, заснування Єлецької обителі відбулося не в 1060 р., як про це у ХVІІ ст., посилаючись на нині втрачений синодик монастиря, зазначив Іоанікій Ґалятовський, а на десять років пізніше – у 1070 р.²⁷ Цей висновок дослідник аргументував тим, що відомий церковник послуговувався історичною хронікою М.Стрийковського, який запозичив хронологію у свого попередника – Я.Длугоша. В останнього вона стосовно подій у Русі ХІ ст. в порівнянні з руськими джерелами «відстає» на десять років. На думку О.Ф.Тарасенка, укладач «Єлецького синодика» Зосима Прокопович (перша половина ХVІІ ст.) також міг використати у своєму творі польські хроніки. Відповідно, це призвело до «омолодження» дати заснування монастиря²⁸. Однак, на нашу думку, ця аргументація була б прийнятною, якби не мала декілька слабких місць. По-перше, дати у хроніці М.Стрийковського відносно Русі ХІ ст. не завжди відстають чітко на десять років від хронології руських літописів. Прикладом цього може слугувати саме твір Іоанікія Ґалятовського, де він, посилаючись на М.Стрийковського, зазначив, що в 1058 р. половці «з князем своїм Секелем, напавши на землю руську, перемогли Всеволода, князя переяславського, і князівство Переяславське розграбували»²⁹. Згідно ж з «Повістю временних літ», ця подія сталася 1061 р.³⁰ Як видно, у цьому випадку різниця становить не десять, а всього три роки. По-друге, на сьогодні «Єлецький патерик» – втрачена пам'ятка. Відповідно, визначити джерела, якими користувався його автор, просто неможливо. І по-третє, Іоанікій Ґалятовський, зазначаючи про дату заснування обителі, посилався саме на «Єлецький патерик», а не на польські хроніки. Це вказує на те, що останні даної інформації не містили.

Таким чином, перед розглядом питання про утворення Єлецького монастиря ще раз звернімося до дискусійної літописної статті (тут і далі курсив мій – О.В.): «Антонии же пришедь кь Чернигову и възлюбѣ Болѣдину гору, и ископавъ пещеру, и ту вселися, и естъ монастырь с(вя)тое Б(огороди)це на Болдинахъ горахъ и до сихъ днии»³¹. Із цього повідомлення видно, що переїхавши до столиці Чернігово-Сіверської землі, подвижник у схилі однієї з Болдиних гір облаштував собі підземну келію, а вже на час укладання «Повісті временних літ» на цих горах розташовувалася наземна Богородична обитель.

²⁵ Шевченко Ю.Ю. Христианские пещерные святыни. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2010. – С.135–138, 142–143.

²⁶ Тарасенко О.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Исторический очерк с приложением «Скорбницы потребной» Иоанникия Галатовского в русском переводе. – Чернигов, 2013. – С.14–15.

²⁷ Там же. – С.13.

²⁸ Там же. – С.11–13.

²⁹ Там же. – С.264.

³⁰ ПСРЛ. – Т.2. – С.152.

³¹ Там же. – С.185.

На перший погляд, можна сказати, що у згаданій статті описуються два етапи фундування єдиного монастиря. Як показує приклад Печерської обителі в Києві, у той час чернечі громади підземників влада не сприймала офіційними повноцінними монастирями. Суб'єктами правових відносин уважалися тільки ті обителі, які займали окрему наземну територію. Це добре ілюструється описом процесу виходу на поверхню київських печерян. Як свідчить патерик, тільки після побудови невеликої наземної церкви біля печер «тажде убо оттоле всем явлено бысть место то, бе бо мноземи прежде не ведомо [...] и нача Богъ умножати чръноризца [...] , и съветъ створиша братія съ игуменомъ (Варлаамом – О.В.) поставити *монастырь*»³². Для втілення у життя такого бажання ченців Антоній змушений був звернутися вже до князя Ізяслава Ярославича по дозвіл на зайняття території гори понад печерами. Треба зазначити, що сам подвижник у цей час жив в іншій «горі»³³. Після узгодження всіх справ «игумень же и братія заложиша церковь велику и монастырь, оградаиша стълпїем и келїа поставиша многы и церковь поставиша и украсиша иконами. И *оттоле начашеся звати Печерський монастырь*, понеже беаху жили чръноризци прежде въ печере»³⁴. Ще одне значне розширення території обителі також відбулося за ігуменства св. Феодосія³⁵.

Як видно, згідно з висновками В.Я.Руденка, за подібною схемою також міг розвиватися й Богородичний монастир у Чернігові: Антонієві печери (1-й етап) – наземна забудова біля підземного комплексу (2-й етап) – обитель на Єлецькій горі (3-й етап). Однак, на нашу думку, із приводу саме утворення Єлецького Богородичного монастиря увагу привертає той факт, що навіть церковний переказ його заснування пов'язує не з печерою Антонія, яка знаходиться біля Іллінської церкви, а із зовсім іншою подією та будівництвом наземного храму, фундатором котрого став безпосередньо князь. Крім того, «печерний початок» не відобразився й у назві цього чернігівського монастиря, як це сталося в Києві. Тож можна здогадуватися, що з перших днів свого існування Єлецька Богородична обитель, на відміну від київської, уважалася офіційним (наземним) монастирем. Відповідно, на наше переконання, ще Філарет (Гумилевський) цілком слушно зауважив, що літописне повідомлення про переїзд Антонія Печерського до Чернігова ніяким чином не вказує на неіснування до даної події місцевої обителі Св. Богородиці й, своєю чергою, це також не суперечить ототожненню літописного Чернігівського Богородичного монастиря з Єлецькою обителлю³⁶.

Щодо початку та розвитку життя на Єлецькій горі серед дослідників єдиної думки немає. Так, спираючись на результати археологічних розкопок, у процесі яких було виявлено об'єкт із керамікою, віднесеною автором розкопок до VII–VIII ст., В.А.Богусевич уважав, що свого часу тут існувало ще «дофеодалне поселення»³⁷. О.П.Моця та А.Л.Казаков, не погоджуючись із таким датуван-

³² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.18, 36.

³³ Там само. – С.18.

³⁴ Там само. – С.19.

³⁵ Там само. – С.38–39.

³⁶ Філарет (Гумилевський). Кафедральные черниговские монастыри. Ильинский, Елецкий, Борисоглебский... – С.97.

³⁷ Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова // Чернигову 1300 лет: Сб. док. и мат. – К., 1990. – С.21.

ням знайденого В.А.Богусевичем археологічного матеріалу, висловили думку, що першими поселенцями на Єлецькій горі були носії роменської культури (сіверяни)³⁸. Як свідчать проведені дослідження, у X ст. поряд зі сучасною територією монастиря сформувався великий курганний могильник, від якого на сьогодні збереглася тільки Чорна Могила (друга половина X ст.). Багатство інвентарю, виявленого у цьому кургані, дало підстави О.П.Моці й А.Л.Казакову вважати це поховання князівським³⁹. Виходячи з такого сусідства, Б.О.Рибаков припускав, що тоді на Єлецькій горі знаходилося одне з декількох городищ, які утворювали гніздо родових фортець, із сукупності котрих пізніше міг розвинутих літописний Чернігів⁴⁰. Своєю чергою, В.А.Богусевич ототожнив Єлецьке городище з найдавнішим князівським замком у Чернігові⁴¹. На його думку, Мстислав Володимирович, як і Ярослав Мудрий у Києві, пізніше переніс адміністративний центр своєї столиці у східну частину міста (сучасний Вал)⁴². В.П.Коваленко таку версію також повністю не відкидає, але вважає її не підкріпленою фактичним матеріалом⁴³. Із висновками В.А.Богусевича категорично не погодились О.П.Моця та А.Л.Казаков, які, посилаючись на відсутність ознак фортифікаційної системи навколо Єлецької гори, припустили, що до прийняття християнства тут могло розміщуватись язичницьке капище. Через це, на їхню думку, більша частина території гори ще у середині XI ст. залишалася незалюдненою⁴⁴. Навпаки, Ю.М.Ситий, указуючи на рів X ст., виявлений 1983 р. під апсидою Успенського собору, відзначив, що у цей час він входив до складу єдиної лінії міських укріплень⁴⁵. Однак, як вважає дослідник, на початку XI ст. на території Єлецької гори відбувся військовий погром, тому потім до заснування монастиря вона являла собою незалюднене місце⁴⁶.

Можна зазначити, що причиною такої строкатості думок серед дослідників передусім стало ще недостатнє археологічне вивчення території самої Єлецької гори. І хоча розкопки розпочалися тут у середині XX ст., але надалі здійснювалися вони епізодично та невеликими площами. Крім того, у 1954 р. при облаштуванні майданчика для будівництва нової школи було знищено більшу частину мисоподібного виступу гори, який прилягав до вул. Л.Толстого⁴⁷. Згідно зі свідченнями чернігівського краєзнавця та очевидця цих робіт А.І.Вареника, висота мису

³⁸ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.99.

³⁹ Там само. – С.194.

⁴⁰ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 11. – Москва; Ленинград, 1949. – С.10.

⁴¹ Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова. – С.21.

⁴² Богусевич В.А. Древний Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР. – Вип.1. – К., 1952. – С.59.

⁴³ Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К., 1988. – С.27.

⁴⁴ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.99–101.

⁴⁵ Сытый Ю.Н. Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова [Электронный ресурс]: <http://rusarch.ru/syty1.htm> (рис.1).

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Доценко АВ., Шевчик І.С. Чернігівський Єлецький монастир: історія і діяльність // Чернігівські старожитності. – Вип.3. – Чернігів, 2010. – С.41; Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – К., 2002. – С.39.

дорівнювала сучасній двоповерховій будівлі школи, а його схили були дуже крутими. Відповідно, цю ділянку гори для науки вже втрачено.

Більш системного характеру археологічні розкопки на розглядуваній території набули з 2000 р. Упродовж наступного часу було здобуто суттєві результати, які разом із попередніми дослідженнями, на нашу думку, уже дозволяють скласти певне уявлення про розвиток життя на Єлецькій горі в руську добу. Передусім це стосується древньої забудови, наявність якої засвідчили вивчені об'єкти. На сьогодні серед останніх найменше представлене X ст. На вивчених ділянках Єлецької гори його репрезентує заглиблений у материк котлован споруди, розташований у центральній частині території монастиря, над яким фіксувався потужний (0,5–0,7 м) культурний шар із матеріалами X–XI ст.⁴⁸ У невеликій кількості кераміку X ст., разом із більш пізньою руською, було виявлено й у заповненні декількох господарських ям, досліджених у південно-західній частині сучасної обителі⁴⁹. Подібний матеріал також траплявся у шурфі 2012 р., закладеному на краю сучасного схилу за східною стіною монастирської огорожі⁵⁰.

XI – початком XII ст. датуються декілька споруд та ям, виявлених у південно-західній частині монастиря та біля Успенського собору⁵¹. Крім того, кераміка цього часу траплялася на всіх досліджуваних ділянках Єлецької гори⁵². Найбільша кількість серед виявлених об'єктів відносяться до XII – першої половини XIII ст. Окрім господарських ям та споруд до їх числа також належать і п'ять житлових будівель. Дві з них було досліджено в північно-західній частині сучасної території монастиря, а інші – у південно-західній⁵³. До найбільш

⁴⁸ *Шекун А.В.* Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – Чернигов, 1985. – С.12.

⁴⁹ *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя, 2007. – С.302.

⁵⁰ *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2012 р. // Археологические исследования в евровегионе «Днепр» в 2012 г. – Гомель, 2013. – С.177–178.

⁵¹ *Єдомаха І.І., Карнабіда А.А.* Вивчення стародавнього Чернігова // Український історичний журнал. – 1970. – №1. – С.157–158; *Гребень П.Н., Лаевский С.Л.* Археологические наблюдения на территории Елецкого монастыря и «окольного града» древнего Чернигова (по материалам раскопок 1994–1995 гг.) // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С.35–38; *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – Чернигов, 1982. – С.18–19.

⁵² Из отчёта научной экспедиции Института археологии АН УССР о раскопках на территории древнего Чернигова. – С.21; *Шекун А.В.* Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – С.11; *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302; *Шекун А.В.* Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – С.6, 10, 19; *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові // Матеріали наукових конференцій «Зодчество Чернігова XI–XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи» (2002); «Антоній Печерський, його доба та спадщина» (2003). – Чернігів, 2005. – С.118; *Новик Т.Г.* Археологічні дослідження Єлецького монастиря // Чернігів стародавній: спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – С.2; *Новик Т.Г., Ігнатенко І.М., Васюта О.О.* Нові дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С.9.

⁵³ *Новик Т.Г.* Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302; *Новик Т.Г., Солобай П.В.* Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117; *Новик Т.Г.* Археологічні дослідження Єлецького монастиря. – С.2;

цікавих серед цих споруд можна віднести три останніх. Дві з них, як свідчать розвали печей, які впали, і фіксувалися у заповненні об'єктів, були двоповерховими⁵⁴. В іншій піч складено з плінфи, що використовувалася при зведенні Успенського собору. Як вважає Т.Г.Новик, автор розкопок, її спорудження пов'язане з ремонтом храму в домонгольську добу⁵⁵.

Під час досліджень 1969 р. на відстані 35 м на захід від Успенського собору було зафіксовано скупчення уламків плінф та полив'яних плиток, яке А.А.Карнабід інтерпретував як рештки кам'яної будівлі руського часу⁵⁶. Однак, беручи до уваги невелику розкриту на той час площу, на нашу думку, такі висновки ще потребують додаткових досліджень і поки що не можуть уважатися остаточними.

Археологічні роботи 2000-х рр. засвідчили, що всі виявлені об'єкти XI – першої половини XIII ст. розміщуються в периметрі укріпленої території. На це безпосередньо вказує ділянка рову XI ст., яка була зафіксована в північно-західній частині монастиря⁵⁷. Також ще одні оборонні споруди (дві башти та вал), які датуються XII ст., було досліджено в північній і південно-західній частині сучасної обителі⁵⁸. Крім того, розкопки 1983 р. показали, що укріплення на Єлецькій горі існували й у більш ранній період, але окреслювали вони значно меншу територію. Про це свідчить виявлений під північною апсидою Успенського собору та недалеко від нього рів X ст.⁵⁹ За словами Ю.М.Ситого, він входив до складу єдиної оборонної лінії окольного граду Чернігова X ст.⁶⁰ Хоча, на нашу думку, напрямок пролягання цього рову та його відносно незначна, порівняно з іншими ділянками оборонних споруд окольного граду, потужність (глибина 1,5 м від рівня материка) більше вказує на те, що він відноситься до автономних укріплень Єлецької гори у X ст.

Крім наведеного вище, існує також інформація про можливу присутність на розглядуваній території ще однієї лінії оборонних споруд. Так, згідно зі свідченнями чернігівського краєзнавця й археолога Г.О.Кузнецова, свого часу простежувався рів, що відрізав східний мис гори, більшу частину якого знищено в 1954 р. На схилах цього виступу було помітно сліди ескарпів⁶¹.

Новик Т.Г. Новые данные о топографии Елецкого монастыря в Чернигове (по материалам археологических исследований) // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – К.; Чернівці, 2012. – С.214.

⁵⁴ Новик Т.Г., Солобай П.В. Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117; Новик Т.Г. Новые данные о топографии Елецкого монастыря в Чернигове (по материалам археологических исследований). – С.214.

⁵⁵ Новик Т.Г. Охоронні дослідження 2006 р. в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.302.

⁵⁶ Карнабид А.А. Чернівці: архітектурно-історичний нарис. – К., 1980. – С.31.

⁵⁷ Новик Т.Г. Археологічні дослідження Єлецького монастиря. – С.2.

⁵⁸ Новик Т.Г., Солобай П.В. Археологічні дослідження дерев'яних споруд на території Єлецького монастиря в Чернігові. – С.117–119; Новик Т.Г., Ігнатенко І.М., Васюта О.О. Нові дослідження в Єлецькому монастирі м. Чернігова. – С.8–9; Васюта О.О., Ігнатенко І.М., Новик Т.Г. Охоронні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С.10, рис.1а.

⁵⁹ Шекун А.В. Отчёт об археологическом исследовании возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1983 г. в г. Чернигове. – С.2, 5–6.

⁶⁰ Сытый Ю.Н. Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова. – Рис.1.

⁶¹ Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.39.

Однак у наш час згаданий рів візуально не фіксується, тому на сьогодні остаточне з'ясування його наявності, віку та функціонального призначення може бути здійснене тільки шляхом проведення археологічних досліджень.

Іншу категорію руських старожитностей із території Єлецького монастиря становлять поховання. Серед них на особливу увагу заслуговують декілька неординарних захоронень – чотири шиферних та одна, зроблена з плінфи початку XIII ст., гробниці. Усіх їх було знайдено у внутрішньому просторі нині неіснуючих західного притвору та північної галереї Успенського собору⁶². Про одну з цих гробниць, виявлену ще у XVII ст., докладна інформація відсутня. У двох інших, знайдених уже під час розкопок, під головами небіжчиків знаходилися, відповідно, шмат шиферу та керамічна плитка⁶³. У цегляній гробниці череп померлого також розташовувався на складеній під нахилом плінфи⁶⁴. Присутність таких «подушок» свідчить, що поховані були ченцями⁶⁵. Наявність гробниць указує на їх високий статус у монастирській громаді. Таким чином, можна припустити, що ці захоронення належать елецьким ігуменам XII – першої половини XIII ст.

Крім усього іншого, у XIX та XX ст. на території Єлецької гори також було знайдено три коштовних скарби. Перший із них виявили 1848 р. До його складу входили 2 дротяних золотих браслети з обрубаними кінцями, 2 золотих персня із зерню та дорогоцінним камінням, 5 срібних підвісок із зерню і сканню та срібні з позолотою поясні бляшки (55 штук), 2 поясних наконечники⁶⁶. На основі цих знахідок Б.О.Рибаков реконструював пояс, до якого відносилися деякі з виявлених прикрас. Як вважають О.П.Моця та А.Л.Казаков, він використовувався для носіння зброї, а самі поясні прикраси ці дослідники датують кінцем X – початком XI ст.⁶⁷ Натомість згідно з класифікацією В.В.Мурашевої, вони відносяться до кола старожитностей кочовиків XI ст.⁶⁸ Другий скарб було виявлено також у середині XIX ст. на монастирському подвір'ї неподалік від кургану Чорна Могила. Це була окута залізом скринька, де лежали золоті речі, частково оздоблені перегородчастою емаллю. Скарб складався з сережок, каблучок, браслетів, намист, поясних прикрас та ін.⁶⁹ На думку Г.Ф.Корзухіної, заховали його в період між 1170-ми рр. і монгольським нападом⁷⁰. Третій скарб, що складався з великої кількості

⁶² Сытый Ю.Н. Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова. – Рис.5; Шекун А.В. Научный отчёт об исследованиях возле Успенского собора Елецкого монастыря в 1981 г. – С.17–18; Карнабед А.А., Глинская Т.И. Новые открытия в Елецком монастыре XI–XVIII вв. в Чернигове // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С.114–117.

⁶³ Сытый Ю.Н. Христианские древности, выявленные на территории окольного града древнерусского Чернигова [Електронний ресурс]: <http://rusarch.ru/syty1.htm>

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – С.132–133.

⁶⁶ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. – С.53–54 (рис.21–22); Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954. – С.92.

⁶⁷ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.265, 269.

⁶⁸ Мурашева В.В. Древнерусские ремённые наборные украшения (X–XIII вв.). – Москва, 2000. – С.93.

⁶⁹ Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – С.137.

⁷⁰ Там же. – С.137 (карта 4).

стародавніх золотих та срібних речей, знайшли під час зриття східного мису гори в 1954 р.⁷¹ До фахівців ці знахідки так і не потрапили, тож їх датування залишилося нез'ясованим.

Таким чином, видно, що виявлені на Єлецькій горі речі репрезентують як домонастирський, так і безпосередньо монастирський періоди розвитку життя на цій території. Сліди розгрому початку XI ст., про який зазначає Ю.М.Ситий, тут археологічними дослідженнями не фіксуються. Тож, на нашу думку, не можна вважати, що на момент заснування обителі ця територія не була залюдненою. Своєю чергою, це ставить під сумнів факт самостійного обрання ченцями, а особливо вихідцями з відлюдницьких Антонієвих печер, як уважає В.Я.Руденок, такого місця для оселення. Відповідно, ініціатива у фундуванні Єлецького монастиря могла й не належати безпосередньо самим монахам.

Як свідчать археологічні дослідження, заселення Єлецької гори розпочалося ще в додержавну добу. Беручи до уваги роменські старожитності, виявлені у шурфі 2012 р. (за східною стіною монастирської огорожі), на нашу думку, можна припустити, що спочатку у цій частині гори функціонувало невелике сіверянське поселення⁷². У X ст., після зміни культур, тут було зведено оборонні споруди, про що свідчить рів, сліди якого знайдено під апсидою Успенського собору. Вони, як ми вважаємо, були автономними й до єдиної лінії укріплень окольного граду міста X ст. не входили. Однак на сьогодні територія Єлецької гори, що окреслюється цим ровом, археологічно вивчена недостатньо, тому зараз однозначно визначити характер цього поселення неможливо. Щодо життя на Єлецькій горі в 1020–1030-х рр., на наш погляд, скарб 1848 р. все-таки дозволяє зробити певні висновки. Його речовий склад недовозначно вказує на високе соціальне становище власника. Крім усього іншого, особливо це підкреслює поясний набір. Як відзначають дослідники, уже з IX ст. у дружинному середовищі Русі багатство та кількість поясних прикрас свідчили про статус особи, якій він належав⁷³. За доби середньовіччя велике значення поясу надавалося й серед інших народів (візантійці, араби, тюрки)⁷⁴. Згідно з реконструкцією Б.О.Рибакова, серед речей скарбу 1848 р. до поясного набору належали 62 коштовних, майстерно виконаних прикраси. Беручи до уваги їх кількість та багатство, на нашу думку, не буде перебільшенням віднести цей пояс до князівських речей. Датування його накладок та належність їх до кола старожитностей кочовиків дозволяють припустити, що цей пояс міг належати Мстиславу Володимировичу, чернігівському князеві в 1024–1036 рр. До появи у столиці Чернігово-Сіверської землі він чотирнадцять років володарював у далекому Тмутороканському уділі. Населення цього «руського острова» у переважній більшості складалося з хозарів, напівкочового тюркського народу. У тюрків, на відміну від Русі, де в XI ст. разом з уніфікацією дружинного вбрання

⁷¹ Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.39.

⁷² Новик Т.Г., Солобай П.В. Археологічні дослідження на території Єлецького монастиря в Чернігові у 2012 р. – С.177–178.

⁷³ Сагайдак М.А. Великий город Ярослава. – К., 1982. – С.9.

⁷⁴ Мурашева В.В. Семиотический статус пояса в средневековой Руси // Средневековые древности Восточной Европы: Труды Государственного исторического музея. – Вып.82. – Москва, 1993. – С.26–27.

набірні пояси вже втрачали своє попереднє значення, у цей час у системі реґалій вони відігравали виняткову роль, виступаючи символом військового статусу свого власника⁷⁵. Зрозуміло, що місцеві традиції не могли не впливати й на руських правителів Тмуторокані, котрі, приймаючи їх, таким чином ставали «своїми» для підвладного населення. Пізніше саме хозари стали одними з тих, хто допоміг Мстиславові Володимировичу здобути стіл у Русі.

За часів правління Мстислава місце, де був адміністративний центр Чернігова, окрім археологічних досліджень, чітко фіксує перший мурований храм міста – Спаський собор (сучасна територія Валу). Своєю чергою, виявлення скарбу 1848 р. на Єлецькій горі, на нашу думку, може вказувати, що в 1020–1030-х рр. там розташовувався заміський князівський двір. Резиденції правителів, розташовані за межами міських укріплень, були в багатьох стольних градах Русі. Наприклад, у Києві – Берестове, Красний двір, Новий двір, задніпровський двір Рай тощо⁷⁶.

Згідно з джерелами, до кінця 1070-х рр. біля стін Чернігова бойових зіткнень не було. Відповідно, постає питання стосовно часу та причин закладання у землю речей зі скарбу, виявленого 1848 р. Із цього приводу можна зауважити, що бувають різні життєві ситуації. Крім того, доречно згадати й «Повчання» Володимира Мономаха, в якому він, наголошуючи на належності всього Богові, торкався також теми матеріальних багатств, радячи дітям: «В землі не хороните»⁷⁷. Зрозуміло, що в переважній більшості скарби потрапляли у землю під час якоїсь загрози власникові, але, схоже, звичай «глибоко» ховати коштовності практикувався й у звичайному побуті.

Свого часу неподалік від Єлецької гори, по вул. Хлібопекарській (кол. Воровського), було досліджено ґрунтовий некрополь часів Русі (192 поховання)⁷⁸. Як уважає О.В.Шекун, захоронення цього могильника належали мешканцям Єлецького городища та прилеглої до нього території⁷⁹. Нижньою датою некрополя була перша половина XI ст., що також деякою мірою свідчить про залюднення території гори на момент утворення монастиря. Крім того, як свідчить виявлений 2010 р. рів XI ст., у цей час тут відбулося розширення, порівняно з X ст., укріпленої площі. Її автономність відносно загальноміських фортифікацій та скарб 1848 р., на нашу думку, указують на неординарність поселення й, відповідно, також дозволяють ототожнити його із заміською резиденцією чернігівських володарів, збудованою за часів Мстислава Володимировича.

У 1054 р. князівський стіл у Чернігові посів Святослав Ярославич. Саме з його ім'ям церковний переказ і пов'язує заснування монастиря Св. Богородиці на Єлецькій горі. Приймаючи тезу про існування тут ще від попередніх часів заміської резиденції місцевих правителів, можна говорити, що його відомості не виходять за межі тогочасної традиції відносно утворення патрональних

⁷⁵ *Мурашева В.В.* Древнерусские ремённые наборные украшения (X–XIII вв.). – С.81; *Её же.* Семиотический статус пояса в средневековой Руси. – С.27.

⁷⁶ *Мовчан І.І.* Давньокіївська околиця. – К., 1993. – С.22–46.

⁷⁷ ПСРЛ. – Т.1. – С.246.

⁷⁸ *Шекун О.В., Сташевська К.О.* Давньоруський ґрунтовий некрополь Чернігова (Єлецька група) // Чернігівські старожитності. – Вип.1. – Чернігів, 2008. – С.90–95.

⁷⁹ Там само. – С.93.

обителів. Навіть навпаки, розповідь про фундування цього монастиря князем саме на Єлецькій горі, території, яка не входила до меж міста, зі свого боку також свідчить на користь розташування тут його заміської резиденції. На нашу думку, підтвердження таким висновкам можна знайти в київських аналогіях. У домонгольську добу у столиці Русі функціонувало декілька князівських патрональних монастирів. Більшість із них розміщувались у межах уфортифікованої міської території, але були й заміські. Фундаторами останніх виступали різні правителі, однак у всіх цих обителів була одна спільна особливість. Вона полягала в тому, що в монастирів був ще й «світський сусід» – заміський князівський двір. Це добре ілюструється парністю заміських Спаської обителі та резиденції київських володарів у Берестовому, Видубицького монастиря і Красного двору та Кирилівської обителі й Нового двору⁸⁰. Подібне сусідство фіксувалося і в інших регіонах Русі, про що, наприклад, свідчать результати археологічних досліджень на території новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря, який у руський період також знаходився поза межами міста⁸¹. На нашу думку, аналогічну особливість, як засвідчили попередні спостереження, мала і Єлецька обитель. Для XII – першої половини XIII ст. побіжно на це також вказує і другий скарб з її території (середина XIX ст.), який складався з коштовних руських прикрас (присутні також золоті поясні накладки)⁸².

У Русі чернечі обителі при дворі володаря були доволі поширеним явищем. Причому їх засновували не тільки князі, але й представники боярської знаті⁸³. Головним чином цьому сприяло переконання в тому, що молитви іноків – більш угодні Богові, аніж молитви білого духовництва. Також у ті часи у Візантії, чие релігійне життя впливало на Русь, утвердився постулат, згідно з яким один монах може врятувати від потойбічних мук півтори сотні грішників. Крім того, від імперії запозичили ще й особливу традицію – право сповідувати та відпускати гріхи належить тільки ченцям⁸⁴. Тож для здійснення служби у своїх дворових храмах правителі обирали найчастіше саме монахів, які, своєю чергою, уже організовувались у придворні патрональні монастирі.

Таким чином, можна констатувати той факт, що більшість патрональних обителів у Русі вели свій початок від приватних храмів феодалів. Через це, як видно з джерел, літописці одну й ту саму релігійну спільноту часто називали як просто «церквою», так і «монастирем»⁸⁵. На нашу думку, таке понятійне поєднання присутнє й у церковному переказі про будівництво храму Св. Богородиці на Єлецькій горі 1060 р. Як показали дослідження, ця дата не відображає реального часу зведення мурованого Успенського собору, але з цього приводу також можна зазначити, що кам'яні церкви інколи мали своїх однойменних дерев'яних попередників⁸⁶.

⁸⁰ Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. – С.29–42, 43, 76.

⁸¹ Черненко О.Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – С.325–328.

⁸² Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – С.137.

⁸³ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.19; Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната. – С.12–20.

⁸⁴ Артамонов Ю.А. Древнерусские монастыри и право патроната. – С.17.

⁸⁵ Там же. – С.17–18.

⁸⁶ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.18.

Наприклад, у патрональному Дмитріївському монастирі, заснованому на початку 1060-х рр. (за М.А.Сагайдаком – у 1050-х рр.) у Києві, перший мурований храм звели тільки в 1080-х рр., уже після смерті самого фундатора обителі⁸⁷. Зрозуміло, що цей монастир упродовж такого довгого періоду взагалі без храму функціонувати не міг. Цілком вірогідно, що чернігівському кам'яному собору Успіння Св. Богородиці також передувала однойменна дерев'яна церква, про будівництво якої в 1060 р., на нашу думку, і повідомляє церковний переказ.

Як свідчать джерела, зведення храмів часто було пов'язане з визначними подіями у житті їх фундаторів. Наприклад, у 1022 р. князь Мстислав Володимирович увічнив свою перемогу над касогами закладанням у Тмуторокані церкви на честь Св. Богородиці, в якій він просив заступництва та допомоги під час важкого двобою з касозьким ватажком⁸⁸. Таким чином, можна припустити, що і Святослав Ярославич будівництвом Єлецького храму також міг відзначити якусь вагому для себе подію. На нашу думку, у цьому контексті привертає увагу літописне повідомлення 1060 р. про переможний похід братів Ярославичів проти торків⁸⁹. Для чернігівського князя дана акція, крім того, що вона мала вдаль закінчення, стала ще й першою воєнною виправою, в якій він узяв участь уже як самостійний і повноправний володар. У середньовіччі такий початок державної діяльності правителі часто сприймали як «знак небес». Стосовно ж походу 1060 р. літописець навіть зазначив: «И такъ Бъ(ог) избави крстыаны от поганыхъ»⁹⁰. Відповідно, перемога над торками-язичниками також могла трактуватися Святославом Ярославичем як допомога небесних заступників. Серед останніх чільне місце належало Св. Богородиці, якій і присвячено головний храм Єлецького монастиря – патрональної обителі цього чернігівського володаря. Вірогідно, уже пізніше місцеві ченці для надання більшого авторитету своєму монастиреві до дати будівництва княжого храму також додали переказ про явлення на цьому місці ікони Божої Матері, який завдяки авторові «Єлецького патерика» та Іоаникієві Галатовському у XVII ст. потрапив і до церковної літератури.

Таким чином, згідно з нашими висновками, початком функціонування Єлецького монастиря можна вважати зведення на князівському замиському дворі дерев'яної церкви на честь Св. Богородиці, службу в якій, за тогочасною традицією, правили ченці. Останні й утворили дану обитель. Відповідно, із перших днів свого існування вона вважалася патрональним монастирем Святослава Ярославича. Додатковим підтвердженням цьому слугує й той факт, що його далекі нащадки, князі Одоевські та Воротинські, навіть через шістьсот років, пам'ятаючи про патронат і перебуваючи вже далеко від Чернігова, усе ж продовжували підтримувати зв'язки з Єлецькою обителлю та надавати допомогу своєму родовому монастиреві⁹¹.

⁸⁷ Сагайдак М.А. Дмитріївський монастир XI ст. у Києві: версії інтерпретацій та нові дослідження // Археологія і давня історія України. – Вип.1. – К., 2010. – С.409; Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С.93–97.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т.2. – С.134.

⁸⁹ Там же. – С.152.

⁹⁰ Там же.

⁹¹ Галатовський І. Ключ розуміння. – С.351.

Зважаючи на отримані висновки, відразу постає питання, а чи міг Антоній Печерський стати фундатором патронального Єлецького монастиря? На нашу думку, навіть не беручи до уваги дату церковного переказу, можна однозначно стверджувати, що цей подвижник започаткувати подібну обитель не міг. Цьому було багато причин.

Як свідчить «Києво-Печерський патерик», Антоній дуже негативно ставився до монастирів («от царь и отъ боярь и отъ богатства поставленіи») ⁹². Його життєвий шлях свідчить, що цей подвижник узагалі намагався не наражатися на активні контакти зі світською владою. Крім того, Антоній сповідував ісихазм (у перекладі з грецької – «спокій, мир, тиша, мовчання») ⁹³. Ця дуже специфічна релігійно-містична течія у чернецтві виникла ще в ранньохристиянських пустельницьких обителях, і в IX–XI ст. виробила особливу теорію богопізнання ⁹⁴. Згідно з нею, ісихазм базується на медитативній практиці поєднання «розумової» молитви з повним контролем над усіма внутрішніми почуттями. Як уважали ісихасти, завдяки цьому відбувалося очищення розуму й серця, що, своєю чергою, дозволяло духовно споглядати у собі «Боже царство» та відчувати енергію Бога ⁹⁵. Досягнення такого стану було можливе тільки за допомогою особливих вправ в умовах повного усамітнення ⁹⁶. Через це Антоній «обыкъль единь жити и не тръпя всякого метежа и мълвь» ⁹⁷. Ще до переїзду у Чернігів, коли в київській «печері» кількість ченців зросла, він сказав їм: «Живите себе, и азъ поставлю вам игумена, а самъ хошу въ ону гору ити и тамо сести единь» ⁹⁸. На нашу думку, цей подвижник, який мав такі духовні вподобання, прибувши до Чернігова, оселитися на території князівського заміського двору чи біля нього просто не міг. Наведені факти однозначно свідчать, що Антоній Печерський не був фундатором Єлецького монастиря. Відповідно, виникає ще одне питання: а що ж він узагалі заснував у Чернігові?

Як зазначено в письмових джерелах, переїхавши до столиці Чернігово-Сіверської землі київський подвижник в одному з пагорбів Болдиних гір викопав собі печеру, в якій він і оселився ⁹⁹. На сьогодні, це місце фіксується підземним комплексом так званих Антонієвих печер із наземною кам'яною Іллінською церквою, що знаходяться на відстані близького одного кілометра на південний захід від Єлецької обителі. Серед дослідників уже давно загальноприйнята теза про функціонування тут у руський час окремого монастиря, заснованого Антонієм Печерським ¹⁰⁰. Визначивши етапи розвитку Києво-Печерської обителі, Т.А.Бобровський вважає, що ця чернігівська обитель також пройшла аналогічний

⁹² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.19.

⁹³ Жуковський В. Ісихазм і християнська містика // Київська старовина. – 1996. – №1. – С.110; Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі // Історико-географічні дослідження в Україні. – Вип.10. – К., 2007. – С.223.

⁹⁴ Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.222.

⁹⁵ Там само; Смоули Р. Гностики, катары, масоны, или Запретная вера. – Москва, 2008. – С.149–153, 156–158.

⁹⁶ Шевченко Ю.Ю. Русское подземожительство и черниговский период в житии прп. Антония (Великого) Печерского // Христианство в регионах мира. – Санкт-Петербург, 2002. – С.116.

⁹⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.36.

⁹⁸ Там само. – С.18.

⁹⁹ ПСРЛ. – Т.2. – С.185.

¹⁰⁰ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.232.

шлях становлення. На думку дослідника, як і в Києві, спочатку тут з'явилося відлюдницьке помешкання подвижника, навколо якого потім поступово утворилася суто печерна «пустельницька лавра». Така форма проживання ченців тривала 20–30 років. І вже згодом на даному місці виник відомий із літописів наземний кіновійний (гуртожитний) Богородичний монастир, а його печери набули статусу цвинтаря¹⁰¹. У загальних рисах із такою етапністю становлення безпосередньо Києво-Печерської обителі погоджуються й інші дослідники, однак, наприклад, Є.П.Кабанець «підземному» періоду в її історії відводить дуже короткий час¹⁰². Як зазначає дослідник, багатолюдні суто підземні монастирі самі по собі ізолювано від кіновійних центрів функціонувати не могли, а руські печерні комплекси вже з XI ст. були тільки дочірніми релігійними осередками по відношенню до гуртожитних наземних обителей¹⁰³. На нашу думку, такі висновки Є.П.Кабанця підтверджуються й відомостями «Києво-Печерського патерика»¹⁰⁴.

Передусім треба зазначити, що сповідування ісихазму вже саме по собі стояло на заваді утворенню багатолюдних чернечих громад і виробленню якихось організаційних форм колективного проживання. Безпосередньо сам Антоній своє життя в печері довів до майже повної самоізоляції й обмежувався всього двома учнями – Никоном та Феодосієм. Нових прибульців постригав уже Никон. Але зростання громади не припинилось і з часом вона сягнула такої кількості ченців, коли надалі без організації існувати вже не могла. Насамперед поставали побутові проблеми, розв'язання яких було несумісним із повною відчуженістю. Відповідно, почали руйнуватися й ісихастські основи цього чернечого об'єднання. Як свідчить «Києво-Печерський патерик», ігуменом новоутвореної обителі Антоній не став¹⁰⁵. Призначивши її керівником Варлаама та переселившись в іншу «гору», він і надалі залишився тільки духовним «старцем»¹⁰⁶. Треба відзначити, що на новому місці в подвижника також з'явилися учні, але їх кількість, як і раніше, обмежувалася всього декількома монахами¹⁰⁷. Тож можна констатувати той факт, що Антоній ніколи не мав устремління стати фундатором великого офіційного монастиря, суб'єкта прямих відносин зі світською владою. По своїй суті такі невеличкі чернечі осередки, які в Києві утворилися спочатку на одному, а потім і на іншому місцях проживання подвижника та були сконцентровані саме на його особі, у церковній традиції мають особливу назву – скит. У період раннього християнства основою останнього було помешкання відлюдника, навколо якого з часом оселялися декілька його послідовників. Для них цей першопоселенець ставав духовним «батьком» («аввою») і вшановувався як «старець» («учитель, наставник») ¹⁰⁸. Скитництво було поширене на Афоні,

¹⁰¹ Бобровський Т.А. Чернігівська лавра прп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.5–6.

¹⁰² Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.223.

¹⁰³ Там само. – С.233–234.

¹⁰⁴ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.18–19.

¹⁰⁵ Там само. – С.18.

¹⁰⁶ Там само. – С.1.

¹⁰⁷ ПСРЛ. – Т.2. – С.183–184.

¹⁰⁸ Практический справочник по православью. – С.652–653.

де саме Антоній і прийняв чернечий постриг¹⁰⁹. Згідно з середньовічною грецькою традицією, у скиті проживав «старець» – наставник, один – два ченці та декілька послушників. У святкові, суботні та недільні дні вони обов'язково разом збиралися у храмі. Устав скитів був значно суворішим, аніж кіновійної обителі, але зазвичай у середньовічні часи сам скит був не окремим, а тільки автономним чернечим осередком по відношенню до гуртожитного монастиря, від якого він і залежав¹¹⁰. Між іншим, як видно з джерел, у подібному статусі відносно Києво-Печерського монастиря знаходились і ті ченці, які оселились біля Антонія на іншому місці його проживання в Києві¹¹¹. Узагалі у широкому розумінні скитництвом було життя поряд із духовним «старцем». У скитах Русі також проживали й великосхимники окремих кіновійних обителей¹¹². Самі ж скити могли розташовуватись як зовсім поряд із гуртожитним монастирем, так і далеко від нього¹¹³.

Як свідчать багаторічні археологічні дослідження, на території поблизу Антонієвого печерного комплексу у Чернігові в домонгольську добу наземна забудова не була розвинутою. На сьогодні таких об'єктів XI ст. взагалі не виявлено, а до XII – першої половини XIII ст. відноситься всього декілька господарських споруд і три житлових будівлі¹¹⁴. Причому останні не всі інтерпретуються як помешкання ченців¹¹⁵. На нашу думку, усе це вказує на те, що в руський час біля даних печер самостійний наземний кіновійний монастир не сформувався. Однак дослідження підземних житлових споруд домонгольської доби, більшість з яких також мали й наземні прибудови, свідчать про проживання у них ченців, хоча, можливо, і не в усіх одночасно, упродовж кінця XI – першої половини XIII ст.¹¹⁶ Одну з цих келій із другої половини XII ст. було перетворено на кістницю для зберігання останків померлих монахів¹¹⁷. Наявні давні кістниці та одиночні поховання також і у центральному печерному комплексі¹¹⁸. Крім того, згідно з висновками авторів розкопок, у цей час біля останнього існувала ще й автономна підземна церква¹¹⁹. Нечисленна кількість даних чер-

¹⁰⁹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.16; Практический справочник по православию. – С.619.

¹¹⁰ Практический справочник по православию. – С.620.

¹¹¹ ПСРЛ. – Т.2. – С.184.

¹¹² Кабанець С.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.220; Прошин Г.Г. Чёрное воиство (Русский православный монастырь: Легенда и быль). – Москва, 1988. – С.12.

¹¹³ Практический справочник по православию. – С.620; Прошин Г.Г. Чёрное воиство (Русский православный монастырь: Легенда и быль). – С.12.

¹¹⁴ Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.220; Його ж. Наземна забудова Чернігівського Іллінського монастиря за давньоруської доби // Наукові читання «Чернігівські старожитності». – Чернігів, 2006. – С.110.

¹¹⁵ Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.220; Руденок В.Я., Дубинець О.В. Коллекция металлических предметов древнерусского времени Черниговского Ильинского (Богородичного) монастыря // Чернігівські старожитності. – Вип.1. – С.86.

¹¹⁶ Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.218–220; Василенко А.А. «Пещера схимника» Чернігівського Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, 1999. – С.8–9; Новик Т.Г. Давньоруська келія-кістниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові // Там само. – С.9–11.

¹¹⁷ Новик Т.Г. Давньоруська келія-кістниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові. – С.10.

¹¹⁸ Руденок В.Я., Дубинець О.В. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастыря // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст. – Чернігів, 2006. – С.158–167.

¹¹⁹ Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові. – С.219.

нечих жител («печера Іова», «печера схимника», дві печери на західному схилі Іллінського яру, декілька келій «підземного некрополя» та поблизу підземної церкви Миколи Святоші) може вказувати на те, що впродовж кінця XI – першої половини XIII ст. тут локалізувався невеликий осередок монахів, який має всі ознаки саме чернечого скита. Початок останньому, як ми вважаємо, і було покладено відлюдницьким житлом Антонія Печерського.

У 1069 р., наразившись на гнів київського князя Ізяслава Ярославича, подвижник, на нашу думку, не випадково обрав саме Чернігів для свого подальшого проживання. Цей переїзд, швидше за все, був актом, узгодженим між чернігівським князем Святославом Ярославичем і печерським ігуменом Феодосієм та самим «старцем» Антонієм. Такому вибору місця помешкання для останнього могло посприяти декілька факторів. По-перше, Святослав, будучи могутнім та авторитетним володарем, на гнів старшого брата особливої уваги не звертав. По-друге, згідно з нашими дослідженнями, у цей час Єлецький монастир очолював ігумен Павло, колишній монах Києво-Печерської обителі та особистий духовник чернігівського правителя¹²⁰. Між іншим, його добре міг знати і сам Антоній. Також, як свідчать джерела, Павло, переїхавши до Чернігова, продовжував підтримувати дуже активні стосунки зі своїм попереднім монастирем¹²¹. Відповідно, вирушаючи до столиці Чернігово-Сіверської землі, Антоній усвідомлював, куди він їде, а Феодосій, зі свого боку, знав, що «старець» не залишиться без уваги чернігівського ігумена на новому місці проживання.

Згідно з джерелами, прибувши до Чернігова, Антоній, не зважаючи на свій вік (86 років), як видно, не зрадив власній традиції й замешкав не в Єлецькому кіновійному монастирі, а викопав собі печеру в одному з пагорбів Болдиних гір. Як свідчить «Густинський літопис», пробув він тут не дуже довго та згодом знову повернувся до Києво-Печерської обителі¹²².

Зважаючи на відносно короткий термін перебування Антонія у чернігівській «горі», однозначно складно сказати, чи з'явилися тут у нього учні та послідовники. З іншого боку, без уваги місцевих ченців житло шанованого «старця» також залишитися не могло, тим більше сам єлецький ігумен був колишнім киево-печерським монахом. Як засвідчили дослідження підземних житлових споруд, із кінця XI ст. в Іллінському яру почали оселятися нечисленні ченці, які й утворили тут скит. На нашу думку, цей чернечий осередок сформувався зі схимників Єлецького Богородичного монастиря. Можливо, саме з останніми також пов'язане і присвячення місцевої наземної церкви саме св. Іллі.

Після повернення до влади у Чернігові синів Святослава Ярославича, патронів Єлецької обителі, у першій половині XII ст. у самому монастирі збудували мурований собор Успіння Св. Богородиці, а на території, згідно з нашими висновками, скиту даної обителі при вході до центрального

¹²⁰ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.67; Васюта О.О. Перший ігумен Єлецького монастиря // Чернігів стародавній: спецвипуск НАІЗ «Чернігів стародавній» та газети «Біла хата». – С.3; Васюта О.О. До питання про перших ігуменів давньоруського Богородичного (Єлецького) монастиря у Чернігові (у друку).

¹²¹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С.67.

¹²² ПСРЛ. – Т.40: Густынская летопись. – Санкт-Петербург, 2003. – С.58.

печерного комплексу тоді ж звели невелику наземну кам'яну церкву Св. Іллі¹²³. Таке присвячення храму дослідники трактують у тому розумінні, що в язичницькому пантеоні аналог цього святого подібний до бога Перуна, святилище якого, згідно з легендою, у дохристиянські часи розташовувалось на горі неподалік від печер¹²⁴. Однак, на нашу думку, місцезнаходження тут печерних жител та цвинтаря ченців-схимників може вказувати, що у присвячення цієї церкви було вкладено зовсім інший зміст.

Як відомо, сам пророк Ілля довгий час провів у печері. Крім того, згідно з Біблією, він та Енох стали єдиними старозаповітними святими, які не померли на землі та ще до приходу Ісуса були вознесені на небо, де удостоїлись раю. Через це на іконах Вознесіння часто їх зображують разом біля райської брами, де Ілля й Енох зустрічають праведників, яких Христос виводить крізь проламану браму пекла¹²⁵. Дуже схожий образ із пророком Іллею мають і монахи-схимники. Згідно з церковними канонами, прийняття схими (у перекладі з грецької – «форма, образ») для ченця означало уподібнення мешканцеві неба. Відповідно, у християнстві різні ступені у чернецтві вважаються рівнями сходження від земного життя до царства Божого. Найвищим серед них є саме схимництво¹²⁶. Тож, на нашу думку, присвячення згадуваного храму св. Іллі свідчило, що біля нього живуть ті ченці, які наслідували духовний шлях цього старозаповітного пророка. Вірогідно, що те ж саме мав на увазі Дмитро Туптало, коли зазначав: «А так святое оное месце (Антонієві печери – О.В.) з старожитности и святобливости преподобного отца Антонія, и иных по нем мешкающих святых отцов [...] слушне назватися Вертоградом (Небесне місце – О.В.), которого преподобный отец наш Антоній печерами ископал, святыи пророк Илья стенами молитв своих огородил»¹²⁷.

Таким чином, ми вважаємо, що у Чернігові на місці, де деякий час мешкав Антоній, згодом утворилася не окрема кіновійна обитель, а сформувався невеликий чернечий осередок монахів-схимників, який у руську добу був скитом Єлецького Богородичного монастиря. Відповідно, стає зрозуміло, чому літописець повідомив про Антонія, котрий «възлюбѣ Болѣдину гору», але про чернігівський монастир Св. Богородиці зазначив, що він розміщувався на «Болдинахъ горахъ»¹²⁸. Утворення ж окремої Іллїнської обителі, на нашу думку, відбулося тільки в першій половині XVII ст. Вірогідно, воно було пов'язане з тим, що у Чернігові у цей час із боку католицької влади розпочався наступ на православну церкву, у результаті чого в Єлецькому монастирі утвердились уніати¹²⁹. Ченці, котрі не полишили православ'я, наново згуртувалися вже навколо Іллїнського храму.

¹²³ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. – С.54.

¹²⁴ Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – С.240; Кузнецов Г.А., Новицкая Ю.А. Тайны древнего Чернигова и его клады. – С.14.

¹²⁵ Рубан Ю.И. Память пророка Ильи (IX в. до Р.Х.) [Електронний ресурс]: http://azbyka.ru/days/prorok_ilia-all.shtml

¹²⁶ Практический справочник по православию. – С.627.

¹²⁷ Туптало Д. Руно орошенное. – С.35.

¹²⁸ ПСРЛ. – Т.2. – С.185.

¹²⁹ Віроцький В.Д. Храмы Чернігова. – С.89.

У руський час, як ми вважаємо, Іллінський скит був не єдиним «супутником» Єлецької Богородичної обителі. Цілком вірогідно, що до таких можна віднести й чернечий осередок, котрий функціонував біля кам'яної церкви кінця XII – початку XIII ст. (на вул. Сіверянській). Цей невеликий храм також розташовувався неподалік від Єлецького монастиря (на відстані 250 м) на одному з пагорбів Болдиних гір. Існували там і печери¹³⁰. Треба зазначити, що Богородична обитель у Чернігові була не єдиним патрональним монастирем, у складі якого співіснували невеликі осередки монахів-печерників із наземною кіновійною чернечою громадою. Подібні аналогії можна знайти в Києві. Наприклад, згідно з висновками І.І.Мовчана, Звіринські печери, розташовані на відстані 700–800 м від наземного Видубицького монастиря, відносяться саме до цієї обителі¹³¹. Причому ці печери також виникли вже після утворення зазначеної кіновійної патрональної обителі й по відношенню до неї виконували функції чернечого скиту¹³².

Підсумовуючи все, викладене вище, можна вважати, що серед відомих на сьогодні у Чернігові монастирів руського часу Єлецький Богородичний є найдавнішою місцевою обителлю. Від самого свого початку вона вважалася наземним патрональним кіновійним монастирем, фундування якого відбулося 1060 р., коли князь Святослав Ярославич на своєму заміському дворі на Єлецькій горі звів церкву Св. Богородиці, а на службу до неї, за тогочасним звичаєм, запросив ченців. Традиції ж печерного життя приніс сюди Антоній Печерський, який із 1069 р. на недовгий час змушений був оселитись у Чернігові. Своє продовження печерництво знайшло у формуванні у складі єдиної обителі чернечих скитів монахів-схимників. Така структура внутрішнього життя в Єлецькому монастирі трималася до монгольської навали, яка не тільки її зруйнувала, але й узагалі на багато років зупинила подальший розвиток самої Богородичної обителі у Чернігові.

¹³⁰ Руденок В.Я., Новик Т.Г. Антоній печерський та Чернігово-Сіверська земля // Чернігівські старожитності. – Вип.2. – С.272.

¹³¹ Мовчан І.І. Давньокіївська околиця. – С.96.

¹³² Там само; Кабанець Є.П. Походження печерного затворництва на Русі в історико-географічному вимірі. – С.233.

Among the monasteries, which in the past acted in Chernihiv, Yelets'kyi Theotokos' Monastery is the oldest. His age counts more than nine hundred and fifty years. However, today many items of its history, especially during the period of Rus', are still open. Who and when became a founder of this monastery? How does this monastery related to Antonii Pechers'kyi? This article delivers the author elucidation of precisely those aspects of history of Theotokos' Monastery in Chernihiv.

Keywords: Yelets'kyi monastery, Antonii Pechers'kyi, Dormition Cathedral, Monastery of the Holy Virgin, Yelets'ka Mountain, skete, cenobitic monasticism, prince, Chernihiv.

